

*Ferdinand Bobergs akvarell av en hammarsmed vid Strömsbergs bruk i Tolfsta socken, Uppland 1917.
Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.*

Göran Ekberg

Nya rön rörande Karmansbo och Snafuelshammaren i Hedströmmen

En uttömmande redogörelse för de äldsta hammarsmedjorna i Hedströmmen publicerades i Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 1987. Författaren Oskar Björnånger går i artikeln systematiskt igenom de äldsta källorna och presenterar en

initierad historik över framväxten av den järnindustri som kom att utmärka området från senare delen av 1600-talet och ända fram till 1900-talet.¹

Det artikelutrymme som de olika hammarna ges varierar beroende på källäget.

Några av de äldsta hamrarna är således väldokumenterade medan andra hamrars tillkomst beskrivs lite svävande. Ett arkivfynd av en egendomsvist på 1620-talet kan dock tillföra nya fakta om Karmansbos tidiga historia. Tvisten behandlades i Svea hovrätt och finns i serien *Liber Causarum*. Handlingarna i detta arkiv utgörs till övervägande delen av bilagor i form av vittnesutsagor och andra bevis som användes vid förhandlingarna. I artikeln presenterar jag även en teori rörande den första hammaren i Hedströmmen.

Karmansbo

Karmansbo bruk är beläget i Hedströmmen vid utloppet av sjön Åndern i Västmanland. I dag är det ett välbesökt turistmål och en del av *Ekomuseum Bergslagen*. Bruket som växte fram på platsen lades ner 1958 efter en nästan fyrahundraårig historia.

Äldre uppgifter om Karmansbo är sparsamma. Det äldsta belägget är en anteckning i Gustaf Lekssons uppbörd av Åkerbo härad, omkring 1400. Namnet skrevs då *Karmansbodbum*.² Ytterligare dokument från 1400-talet är de två lagmansprotokoll från två ting från Åkerbo härad, upptecknade av frälse- och lagmannen Gregers Matsson (Lillie) från 1479 och 1484. I det första av protokollen framgår att modern till Folke i Ladesäter³ hade satt Karmansbo i pant till Halvard i Solmyra. Bägge parter var avlidna 1479 och Folke lag-sökte sonen Peder Halvardsson i Solmyra om återlösen av panten. Peder berättade att hans föräldrar hade gett Folkes moder ett öresland jord i Rocklunda i ersättning för Karmansbo. I brevet framgår att Karmansbo är ett skattetorp. När Halvard låg på sitt yttersta kom Folkes moder till honom och vill återlösa torpet. Halvard

svarade då att han för sin *själarykt*⁴ hade gett bort torpet. Peder vill bevisa detta med ett brev undertecknat av broder Lars Torbrand, sannolikt en munk, vari det uppges att Harald har gett 2 mark. Brevet ansågs dock vara förfalskat. På vilket sätt anges inte men kanske har sonen Peder i brevet tillfört uppgiften att avlaten avsåg Karmansboda.⁵

I det senare brevet från 1484 förekommer ytterligare två personer, Jöns Nilsson (även Michilsson)⁶ och Jöns Eriksson, båda boende i Karmansbo. Här omtalas att torpet består av två penningland jord under skatterättighet. Även här nämns en föräring av Karmansbo till kyrkan. Jöns Nilssons fader har vid något tillfälle förärat Karmansbo till Skinnskattebergs kyrka, av allt att döma med förbehåll att hans ättlingar skulle ha möjlighet att lösa in det på nytt. Jöns Nilsson blir också så småningom erbjuden att återlösa Karmansbo men är inte intresserad. I stället erbjuder sig Jöns Eriksson att lösa in de två penninglanden. Jöns Eriksson var gift med en brorsdotter till Jöns Nilsson.⁷ Kronologin i dessa protokoll är osäker. Sannolikt ligger det flera decennier mellan denna och föregående händelse och uppenbarligen finns åtskilliga personer som kan göra arvsanspråk på Karmansbo. I protokollet berättas också att Jöns Nilsson har uppfört en hytta på Karmansbo ägor. Det är dock långt ifrån säkert att detta var den första hyttan på platsen.

De äldsta uppgifterna i landskapshandlingarna är sporadiska. År 1550 nämns »enkian i Karmansboda« i Malma socken.⁸ Det är för övrigt då det enda frälsehemmanet i socknen. Karmansbo förekommer därefter frekvent i längderna. Ägaren till torpet är Peder Hansson (Forstenaätten nr 2). Karmansbo finns inte

Översikt över några av de platser som nämns på 1624 års karta över Karmansbo. För beskrivning se denna. Observera att norr är till höger i den äldre kartbilden.

upptaget i dennes jordebok men har hävdats av familjen enligt senare handlingar.

I årliga räntan 1565 anges en Erik som brukare av frälshemmanet Karmansbo. Det är dock osäkert om denne Erik är

brukare under den tid, 1565 till 1582, då han förekommer i källorna. Lars Eriksson i Tulinge berättar 1624 att hans farfar under tjugo år brukade Karmansbo och betalade utlagor till Valsta. Därefter satt far-

fadern kvar som inhyses under nitton år då en man vid namn Hans Klubhusen var brukare.⁹ Eftersom vi vet när nästa brukare, Johan Stam, kom till Karmansbo vet vi också att Lars Erikssons farfar bodde på Karmansboda torp från cirka 1537–1557. Hans Klubhusen borde då finnas i Karmansboda från 1558 till omkring 1575.

Twist om Karmansboda

I början av 1620-talet intresserade sig några köpmän för hamrarna i Hedströmmen. Anders Hindriksson från Stockholm med bröderna Erik och Lars var några av många som såg en framtid i den tidiga järnindustrin.

Den 2 augusti 1622 köpte Anders Hindriksson torpet Bäck¹⁰ med avsikt att uppföra en hammarsmedja i den närbelägna Hedströmmen. Dessutom köpte han och hans bror Lars ett torp, Täkten, på andra sidan samma vattendrag, samt Karmansbo hammare med mjöl- och sågkvarn, av bröderna Evert, Hans och Johan Johanssöner samt deras syster Karin, gift med Jöns Eriksson i Täkten.¹¹

Köpet visade sig bli en långt ifrån enkel affär. Karmansbo var ett frälsetorp som låg under Valsta och Hindrikssönernas köp klandrades av Johan Yxkull, nybliven make till Märta Persdotter som var arvtagare till Valsta. Johan Yxkulls mening var att den hammare som Anders Hindriksson hade köpt var belägen på Karmansbos ägor. Gränserna i området var oklara och häradsynen som 1621 hade gett Johan Yxkull rätt, klandrades i sin tur av Anders Hindriksson och hans bröder. Efter år av tvister kommer Svea hovrätt den 3 februari 1632 fram till en slutlig resolution. I domslutet meddelas att Valstas ägare får behålla allt det som Anders Hindriksson har kostat på i Karmansbo.¹² Den seg-

dragna rättegången har ett intresse ur industrialiseringsperspektivet men ännu intressantare är de dokument som framvisas och som belyser de sociala nätverken i industrialiseringsprocessen.

Hyttan som omtalas ovan är anlagd senast under 1470-talet. Platsen där hyttan uppfördes kan vara den som är markerad på den karta som upprättades vid häradsynen 1621. Markeringen för hyttplatsen är på östra sidan om ån en bit norr om platsen för Erik Franssons hammar (Täkthammar). Om platsen är densamma som omnämns 1479 kan man förmoda att hyttan är anlagd på en allmänning mellan omkringliggande byar. Vi vet inte om hyttan drevs av flera eller om Jöns Nilsson var ensam ägare. Inte heller vet vi om det framställda järnet exporterades eller om det såldes till en närbelägen hammare. Oavsett vilket kan man förmoda att hyttan utgjorde ett av incitamenten för de hamrar som anlades i början av 1500-talet strax söderut i Hedströmmen.

Johan Stam anlägger en hammare

Flera vittnesmål och dokument som beskriver grundläggandet av en hammare vid Karmansbo framvisades för hovrätten. I centrum för berättelsen står den tyska hammarsmeden Johan Stam. Vid ankomsten till Sverige, sannolikt under 1560-talet, hamnar han i Linde bergslag och där troligen på Ramshyttan. Därefter berättas att han arbetat någon tid i Nyhammar (Wentzeli hammar) i Hed socken varefter han omkring 1574 bygger upp Karmansbo hammarsmedja. Ett exakt årtal nämns inte men det sades vara *tio år efter det stora dödsåret eller femtio år tillbaka i tiden*. Med det stora dödsåret avses sannolikt pesten 1564 och eftersom vittnesskriften är från

1624 års karta över Karmansbo.

- A. Är strömmen
- B. Är bäcken som av urminne hava skilt ägora in till en stor sten i mossen
- C. Är rös som taga vid, sedan mossen släppa
- D. Är en rösegång emellan Karmansbo och Tulinge
- E. Är en vik, heter Trunvik, dit haver Karmansbo av urminne rätt
- F. Är Karmansbo hammar
- G. Är nya hammaren Anders Hindriksson haver byggt, den gamla till men
- H. Är stora landsvägen väster, men öster är och en landsväg utmed Hed
- I. Karmansboda frälsegård räntar 1 skeppund stångjärn
- K. Karmansbo äng
- L. En liten äng heter Gropäng
- M. En stor sten i en mosse, haver av urminne varit byskül
- N. Är Karmansbo nybygge
- O. Bäckby torp, Anders Hindrikssons skattegård
- P. En bro över bäcken, Karmansbo haver av urminne hållit halva bron emot Bäck
- Q. Lasse Hindrikssons hammar på Täkts ägor
- R. Täkten, hör Erik och Anders Hindrikssöner till
- S. Här efter ville Lasse Hindriksson / som med sin broder detta kvalet begynte/ gå och skilja det andra ifrån Karmansboda som Anders Hindriksson krävde, men sedan han förmam oråd vände han igen, men Anders Hindriksson sade sig vilja våga på vinna eller tappa.³²

1624 torde anläggandet 1574 vara rimligt. I årliga räntan är Johan i Karmansbo omtalad från 1580. En person som nämns i förbigående men som också var smed vid Nyhammar och delaktig i anläggandet av Karmansbo hammar var Johan Stams bror Peter. Kanske även han arbetade vid Karmansbo men detta framgår inte av de fåtaliga källorna.

I en vittnesskrift från 1626¹³ berättar kyrkoherden Jonas Petri i Ramsberg samt Henning Ambrosiusson, Wilhelm Zippenfelt samt Didrik och Markus Hindriksson på Ramshyttan, att Johan Stam på egen bekostning hade byggt en hammare på ödesmark och i ödeström och som kallas *Karmansboda hammar efter byns namn*. Av de ovan nämnda personerna var några söner till de hammarsmeder, Ambrosius Keyser och Hindrik Zippenfelt som omkring 1550 anlade en stångjärnshammare i Ramshyttan. Dessutom undertecknades brevet av de som lade första stocken till hammarbygget och som avlönades av Johan Stam, nämligen Bengt Nilsson i Berghyttan och Lasse Nilsson i Brattfors.

Johan Stam lejde ytterligare två personer till grundläggandet nämligen Lasse Persson i Silleboda och Ingvall i Bubbarsbo. Även de hävdade att ingenting var byggt på platsen innan Johan Stam uppförde en damm och hammarsmedjan. Johan Stam gjorde också en överenskommelse med Peder Hansson på Valsta om att få bosätta sig på Karmansbo.¹⁴ I Årliga räntan förekommer Karmansbo som ett frälsehemman men skattar 2 årliga och 2 konungshästar till kronan. Den avrad som hörde samman med Valsta är obekant eftersom Peder Hanssons räkenskaper redan 1626 var förkomna.

Liksom många andra hamrar drabbades Karmansbo av såväl bränder som över-

svämningar. Ett par år efter anläggandet medförde *ett stort vattenflöde* att smedjan med alla verktyg flöt bort i Hedströmmen. Under Johan Stams tid, han avled omkring 1609, brann smedjan ner två gånger.

Mer om tvisten

Twisten om Karmansbosmedjan på 1620-talet rörde i huvudsak huruvida denna skulle räknas som frälse- eller kronogods. Ägaren till Valsta Märta Persdotter och hennes make Johan Yxkull hävdade att hammaren sedan urminnes tid hade hävdats under gården Valsta. Motparten i denna process, Anders Hindriksson, fick stöd hos bönderna som vittnade att hammaren var upptagen på kronans mark. Att varken hammare, hytta, kvarn eller såg vid Karmansbo nämns i årliga räntan eller andra räkenskaper är naturligt då skatten tillföll ägaren, nämligen Valsta. Det lämnar dock en osäkerhet om framväxten av hamrar och hyttor i området.

Efter Johan Stams död, sannolikt omkring 1609 brukades hammaren av hans barn. Vid tiden runt 1620 var Johan, Hans och Evert Johanssöner, samt mågen Jöns Eriksson medintressenter i Karmansbosmedjan. Evert och Johan var boende i Norrtulinge, Jöns i Täkten och Hans i Karmansbo torp. Anders Hindriksson¹⁵ från Stockholm som redan var ägare till Bäckhammar och hans svåger Erik Hindriksson köpte Karmansbosmedjan och Täkten. Köpebrevet upprättas 22 november 1622.¹⁶ Evert och Johan Johanssöner och deras svåger Jöns Eriksson i Täkten sålde då *sitt skattetorp som de ärvt efter sina föräldrar*. Förutom detta angavs att hammarsmedjan med redskap, en mjölkvarn och en sågkvarn ingick i detta köp. Köpesumman var 245 daler svenskt mynt.

Av oklar anledning upprättade Hans Johansson, den tredje brodern, ett eget kontrakt,¹⁷ som han skriver, *av en orsak skull*. Hans erhöll 70 daler för sin del. Anledningen till den egna uppgörelsen förklaras dock inte. Vid ett senare tillfälle klagar Hans att han har blivit utslängd från torpet av Johan Yxkull. Trots att han hade börjat årsarbetet vid åkrarna och fört på gödsel, flyttade Johan Yxkulls hammarsmed Erik Fransson in på Karmansbotorpet och sådde åkrarna. Erik lade dessutom beslag på två kolmilor som Hans hade igångsatt. Som om inte detta var nog, tvingades Hans att köra kolen till smedjan, detta trots att det då var barmark.¹⁸ Hans Johansson gifte sig senare till Grisbo där han 1632 satt som en inhyses man och änkling.¹⁹

Förutom Täkten och Karmansbosmedjan köpte Anders Hindriksson även det närbelägna torpet Bäck.²⁰ Anders Hindriksson och hans sväger Erik var dock inte ensamma i fastighetsaffärerna. Anders broder Lars Hindriksson från Norrköping gjorde också affärer i trakten. Omkring 1623 köpte Lars Hindriksson hammarsmeden Erik Franssons hammare, Snafuelshammar (se nedan) i Malma fjärding, en bodvall i Skedvi socken och torpet Västanhede som är beläget intill Karmansbo och Täkten.

År 1626 upprättades ett fullständigt inventarium på Anders Hindrikssons egendomar vid Karmansbo hammar. På vällen fanns 69 stycken stockar, troligen avsedda för byggnation. Vidare en stuga med behållen skorsten och en bod bredvid stugan. Dessa byggnader är troligen belägna i det område som på kartan betecknas som ett nybygge öster om hamrarna. I hammarsmedjan fanns två par smedjebälgar, två hamrar, två vindarmar, två hållskovlar,

en smältekrok, en slägga, två tänger, ett litet slaggspekt, två småkrokar, en stamp, en klämna(?), en hållform med mera. Dessutom förvarade man i järnboden 58 större och mindre järnstänger samt 2 skeppund tackjärn.²¹

Den tidigast kända hammaren i Hedströmmen

Uppgifterna om 1500-talets etableringar av hammare är minst sagt rörig. En bidragande orsak är de få källorna. En annan är att uppgiftslämnarnas namngivning av hamrarna vid skattskrivningen kan skilja sig från en uppbörd till en annan. När källorna dessutom i huvudsak meddelar kronans egna hamrar och enskilda sådana endast nämns i undantagsfall blir det svårt att skapa kronologier.

I den i inledningen nämnda artikeln av Björnånger berättas om den tidigaste hammaren i området, nämligen Herr Lars hammar som uppträder under Gustaf I:s tidiga regeringsår. Jag har inte haft möjlighet att granska källorna men håller med om att detta sannolikt är den första hammaren i Hedströmmen. Frågan är på vilken plats denna låg. Björnånger berättar att Herr Lars hammar sannolikt är densamma som Snafuelshammar. Namnet kommer från en Hindrik Snafuel, borgare i Köping men senare boende i Stockholm. Hindrik Snafuel hade en dotter Wendela som så småningom blev ägare av denna hammare. Björnånger anser att Snafuelshammar är densamma som Bernshammar, vilken således skulle vara den äldst kända hammaren i Hedströmmen. Antagandet faller på sin orimlighet då Snafuelshammar och Bernshammar nämns sida vid sida i årliga räntan 1614.²² Här nämns »gamble hammar hafuer fordom varit förländt en hustru i Ståckholm

N Wendela och räntar Ungerska gyllen – 6« samt Berns hammar räntar stångjärn – 1 skeppund. Hustru Wendela är dottern till Hindrik Snafuel. Vilken är då den nutida hammare som tidigare har benämnts Herr Lars hammare, Snafuelshammaren, Gamble hammar och hustru Wendelas hammar? Jag har inte haft möjlighet att granska de tidiga källor som Björnånger anger men från 1569 har jag hittat en kronologi som även är en indiciekedja:

- 1569 hustru »Wendelz hammare« skattar för 6 ungerska gyllen²³
 1573 Hindrik Snafuel och hans dotter Wendla²⁴
 1589 »Hustru Wendelas hammar, heter Snafuelshammar«²⁵
 1610 Erik Fransson vid »Franzhammar«²⁶
 1611 »H Wendels hammar eller Franzes hammar«²⁷
 1614 Gamle hammar haver fordom varit förlänt en hustru i Stockholm nomen Vendela och räntar Ungerska gyllen 6²⁸
 1614 Gamle hammar – Erik²⁹
 1621 (troligen) E är en hammare som Erik Fransson sålt åt Lasse Hindriksson³⁰
 1624 uppbjuder Lasse Hindriksson borgare i Arboga första gången lagligen Erik Franssons hammar som är belägen uti Malma fjärdingen, »Snavelshammar benämnt«³¹
 1626 (?) Q Lasse Hindrikssons hammar på Täkts ägor³²

Redan kronologin ger vid handen att Täckthammar är densamma som Snafuelshammar, Gamlehammar, hustru Wendelas hammar och således också herr Lars hammar, men då även en karta utvisar

Täckthammars belägenhet på en holme i Hedströmmen kan vi sluta oss till att det vi idag kallar Holms hammar sannolikt är den första hammaren i Hedströmmen. Platsen är utmärkt med Q på föregående kartor.

Sammanfattning

Karmansboda hammar upptogs 1574 i Hedströmmen strax söder om sjön Ådern av den tyska hammarsmeden Johan Stam. På platsen fanns redan en hytta, Karmansbo hytta. Hammaren med tillhörande damm byggdes på tidigare obebyggd mark uppströms om en äldre hammare, Snafuelshammar eller ursprungligen herr Lars hammar. Platsen för denna tidigast kända hammare i Hedströmmen torde vara Holms hammar, fornlämningen L2004:7137.

Noter

¹ Björnånger 1987.

² Mårud 2014, s.18.

³ Denna ort har inte kunnat återfinnas i Åkerbo härad.

⁴ Detsamma som själavård. Sannolikt avses ett avlatsbrev.

⁵ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 352).

⁶ I samlingarna av dokument i Svea hovrätt finns tre kopior av detta protokoll. I ett av dem anges han heta *Michilsson*. RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 279).

⁷ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 251).

⁸ RA, Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar 1550:5 (bild 125).

⁹ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 265).

¹⁰ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 344).

¹¹ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 415).

¹² RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614–1950, E VIa2aa:39 (bild 242).

¹³ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 379).

¹⁴ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 377).

¹⁵ Anders Hindriksson var son till borgmästaren i Norrköping, Henrik Larsson. Anders dog 1651. Hans barn kallade sig Stockenström.

¹⁶ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 346).

¹⁷ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 347).

¹⁸ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 373).

¹⁹ Lagmansting 1632. Svea Hovrätt: Advokatfiskalens arkiv 1614-1965, E XIa:12 (s.578).

²⁰ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 347).

²¹ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 365).

²² RA, Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar 1614:13 (bild 49).

²³ RA, Landskapshandlingar: Dalarnas handlingar 1569:9 (bild 178).

²⁴ RA, Landskapshandlingar: Dalarnas handlingar 1573:10 (bild 126).

²⁵ RA, Landskapshandlingar: Dalarnas handlingar 1581:1 (bild 190).

²⁶ Skinnskatteberg 5 oktober 1610. Svea Hovrätt: Advokatfiskalens arkiv 1614-1965, E XIe:2253 (s.637).

²⁷ RA, Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar 1611:11 (bild 70).

²⁸ RA, Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar 1614:13 (bild 49).

²⁹ RA, Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar 1614:13 (bild 41).

³⁰ RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 269).

³¹ Skinnskatteberg härad 26 februari 1624. Svea Hovrätt: Advokatfiskalens arkiv 1614-1965, E XIe:2254 (s.831).

³² RA, Svea Hovrätt: Huvudarkivet 1614-1950, E VIa2aa:39 (bild 404).

³³ Projekt Äldre geometriska kartor, 2 Svea Hovraett (bild 10)

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet i Stockholm (RA)

Landskapshandlingar: Dalarnas handlingar

1569:9, 1573:10, 1581:1

Landskapshandlingar: Västmanlands handlingar

1550:5, 1611:11, 1614:13

Projekt äldre geometriska kartor

2 Svea Hovraett

Svea Hovrätt:

Advokatfiskalens arkiv 1614-1965

E XIa:12 Lagmännens renoverade domböcker 1591-1679

E XIe:2253, 2254 Häradsrätters renoverade domböcker 1593-1632

Svea Hovrätt:

Huvudarkivet 1614-1950

E VIa2aa:39 Instämnda och vädjande mål, Huvudserie [Liber causarum] 1624

Litteratur

Björnånger, Oskar (1987): »Hedströmmens äldsta hammarsmedjor«, i *Västmanlands fornminnesförenings och Västmanlands läns museums årsskrift 1987*, s.15-42.

Mårud, Tobias (2014): *Karmansbo Bruk. Vård- och underhållsplan*. Stiftelsen Kulturmiljövård: Rapport 2014:78. (Hämtad 2024-11-07: https://www.kmmd.se/s/KM2014_78.pdf)